

‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा बन्धन र मोक्षचिन्तन

✽सुधा शर्मा

poudelsudha480@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत आलेख बालकृष्ण समद्वारा रचित ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा बन्धन र मोक्षचिन्तन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यो लेखमा विवेच्य कविता प्रयुक्त कथ्य र कविका चिन्तनको विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ । यो मूलतः गुणात्मक प्रकृतिको अनुसन्धानमा आधारित रहेको छ । प्रस्तुत लेख मुख्यतया पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यहाँ पूर्वीय दर्शनले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्त अन्तर्गतको दार्शनिक मान्यताका रूपमा बन्धन र मोक्षचिन्तनजस्ता योगदर्शन र वेदान्तदर्शनका मुख्य प्रतिपाद्य विषय अभिव्यञ्जित रहेका छन् । यहाँ बन्धन र मोक्षचिन्तनका आधारमा रहेर कविताभिन्न रहेको बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको सूक्ष्म विवेचना गर्न कविले जीवनजगत्सम्बन्धी वैयक्तिक चिन्तनका परिकल्पनामा पूर्वीय वैदिक षड्दर्शनका सैद्धान्तिक मान्यतालाई स्वीकार गरिएको छ । यहाँ बन्धन र मोक्षसम्बन्धी दृष्टिकोण केकस्तो रहेको छ भन्ने उद्घाटन गर्ने काम भएको छ । विषय विश्लेषणका लागि आवश्यकताअनुसार निगमनात्मक र आगमनात्मक विधिको अवलम्बन गरेर पूर्वीय दर्शनका विविध मान्यतामध्ये बन्धन र मोक्षसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषणजस्ता कुरा हेरिएको छ । बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको अभिव्यक्तिका दृष्टिले यस कवितामा बन्धन कष्टपूर्ण छ भने मोक्ष दुर्लभ छ । यो शरीर, इन्द्रिय, प्राण, मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कारभन्दा परको कुरा हो भन्ने निष्कर्ष यहाँ निकालिएको छ । बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको अभिव्यक्तिका दृष्टिले यो कवितामा जगत् भ्रम हो भने सत्य एकमात्र चेतनतत्त्व ब्रह्म हो भन्ने निष्कर्ष यहाँ निकालिएको छ । आत्मा वा ब्रह्म एक मात्र सत्य हो र आनन्दस्वरूप आत्मा वा ब्रह्म आफैँभिन्न छ, र ज्ञानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सकिन्छ, भने स्वयम्प्रकाशानन्दस्वरूप आत्मा वा ब्रह्मलाई चिन्नु नै मोक्ष हो भन्ने पूर्वीय दर्शनका परिकल्पनासँग यस कविताको विचारमा समानता देखिएको छ । यहाँ बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनका दृष्टिले यस कवितामा भौतिकता नै बन्धन हो भने सांसारिक प्रपञ्चबाट मुक्त हुनु मोक्ष हो र यो भौतिक जगत् क्षणिक र नाशवान् छ भने आत्मा नित्य, अजर र अमर छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : अष्टाङ्गयोग, आध्यात्मिक, पाञ्चभौतिक, पौरस्त्य, सांसारिकता ।

विषयपरिचय

बालकृष्ण सम (१९५९ - २०३८) आधुनिक नेपाली कविताको परिष्कारवादी धारामा देखापरेका म्रष्टा हुन् । नेपाली साहित्यको कविता, एकाङ्की, नाटक, निबन्धका क्षेत्रमा कलम चलाएका सम विशेषगरी नाटककारका रूपमा सुप्रसिद्ध रहेका छन् । उनका बालकृष्ण समका कविता (२०३८), आगो र पानी (खण्डकाव्य, २०११) र चिसो चुह्लो (महाकाव्य, २०१५) आदि कविताकाव्य, मुटुको व्यथा (१९८६), ध्रुव (१९८६), मुकुन्द इन्दिरा (१९९४), अन्धवेग (१९९६) र प्रेमपिण्ड (२००९) लगायत करिब डेढदर्जनजति नाटक, बोक्सी (१९९९), भतेर (२०१०), नालापानी (२०१०) र रणदुल्लभ (२०२०) लगायत एकदर्जनजति एकाङ्की र नियमित आकस्मिकता (२००५), मेरो कविताको आराधन उपासना १ (२०२३) र मेरो कविताको आराधन उपासना २ (२०२९) आदि प्रबन्धहरू प्रकाशित छन् । उनका कृतिहरूमा परिष्कारवादी शैलीशिल्पको प्रभाव पाइनुका साथै स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वमा आधारित भौतिकवादी-मानवतावादी दृष्टिकोण व्यक्त भएको पाइन्छ । आध्यात्मिक र भौतिकवादी दर्शनको कुशल संयोजन गर्ने समका गद्य एवम् पद्य दुवै काव्यकृतिहरूमा सृष्टिका उद्भवदेखि सुदूर भविष्यको कल्पनालाई वैचारिकता, तार्किकता, बौद्धिकताको रङमा रङ्ग्याएर कलात्मक ढङ्गले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । ईश्वरीय चिन्तन एवम् जीवन र जगत्का अनुभव र अनुभूतिलाई नवीनचिन्तनका साथ पूर्वीय दर्शन र सामाजिक जीवनका विविध पक्षलाई बिम्ब बनाएर प्रस्तुत गर्नु उनको विशिष्ट विशेषता रहेको छ । यहाँ सोदेश्य नमुना छोटोविधिद्वारा बालकृष्ण समको ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितालाई चयन गरिएको छ । प्रस्तुत ‘मृत्युपछिको

✽ लेखक कन्या बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत अनुसन्धाता हुन् ।

अभिव्यञ्जन' कविता पूर्वीय दर्शनमा आधारित रहेर बन्धन के हो, मोक्ष कसरी प्राप्त हुन्छ सोही आधारमा कविको बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनलाई आधार बनाएर लेखिएको एक उत्कृष्ट कविता रहेको छ। प्रस्तुत आलेख पौरस्त्य दर्शनका मान्यतामा केन्द्रित रहेको छ। यसको मूल आधार वेदलाई मानिएको छ। पूर्वीय दर्शनमा विकसित बन्धन र मोक्षचिन्तनसम्बन्धी विश्लेषणको खोजी गर्नका निम्ति 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कवितालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत आलेखलाई प्रमाणिक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यबाट गरिएको छ र विश्लेषणको निश्चित ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ। बालकृष्ण समद्वारा रचित 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कवितालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ र यसका पठनबाट लिइने सामग्री प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि सोदेश्य नमुना छनोटविधिद्वारा सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ। यस सम्बद्ध कविताका बारेमा गरिएको अध्ययन, अनुसन्धान, समीक्षा, समालोचना, विश्लेषण, टिप्पणी र सैद्धान्तिक पुस्तक आदिलाई आवश्यकताअनुसार द्वितीयक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ।

प्रस्तुत आलेख बन्धन र मोक्षचिन्तनका मान्यतामा रहेर यस कविताको विश्लेषण गरिएको छ। 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कवितामा ब्रह्मचिन्तन र त्यसअन्तर्गत बन्धन र मोक्षचिन्तन अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलनको मूलस्रोत पुस्तकालय रहेको छ। सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनपश्चात् वर्णनात्मक विधिद्वारा विश्लेष्य विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यो विशुद्ध सैद्धान्तिक प्रकृतिको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ। विषयवस्तुका दृष्टिले 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कविताको अध्ययन गरी विषयलाई प्रस्तुत गर्नेक्रममा कविताका प्रसङ्गमा निगमनात्मक विधि र तिनको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नेक्रममा व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। यो साहित्यको अध्ययनमा आधारित भएकाले गुणात्मक अध्ययन पद्धतिमा आधारित रहेको छ र त्यसमा मूलतः पाठविश्लेषणको दर्शनपरक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

पौरस्त्य दर्शन भन्नाले आर्यावर्त क्षेत्रमा विकसित दर्शन हो र यसले विशेषगरी पूर्वीय वैदिक वाङ्मयको दर्शनलाई बुझाएको छ। यसले संस्कृत वाङ्मयको दर्शनलाई समेत बुझाउँछ। पूर्वीय दर्शनले प्रश्नशील र जिज्ञासु बनाउने हुँदा विश्वब्रह्माण्डको खोजी, आत्मा, ब्रह्म आदिको खोजीलाई कौतूहल बनाएको छ। बन्धन र मोक्ष पूर्वीय दर्शनको मुख्य प्रतिपाद्य विषय भएको हुँदा यी दुवै एकआपसमा सम्बद्ध भएर आएका हुन्छन्। साङ्ख्यदर्शनमा बन्धन र मोक्षका सम्बन्धमा व्यापक चर्चापरिचर्चा भएको पाइन्छ। यस दर्शनका अनुसार संसार दुःखमय रहेको छ र जन्म-मृत्यु, राग-द्वेष आदि सांसारिक बन्धन हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। विश्व दुःखबाट परिपूर्ण हुन्छ, किनकि समस्त विश्व गुणको अधीनमा छ तसर्थ जहाँ गुण छ त्यहाँ दुःख छ (सिन्हा, सन् १९६३/२०१८, पृ. २५७)। यहाँ माया, मोह, काम, क्रोध, लोभ, अहङ्कार आदि शारीरिक एवम् मानसिक विकार नै दुःखका कारण हो र यो व्यक्तिको आफ्नै मनस्तापका कारण उत्पन्न हुन्छ तसर्थ व्यक्ति स्वयम् यसको कारण र कार्य दुवै हो भनिएको छ। साङ्ख्यदर्शनमा आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक दुःख नै बन्धनको कारण भएको बताइएको छ। अज्ञानवश मान्छे आत्मा, शरीर र मनलाई एउटै पदार्थ ठान्नु नै अज्ञान वा बन्धन हो (गिरी, २०५५, पृ. ५१)। यहाँ शरीर, इन्द्रिय र मनको भेद नजानेर इन्द्रिय हूँ भन्ने मिथ्याज्ञान हुनु नै बन्धन हो भनिएको छ। मान्छे अविद्या, अज्ञान वा मायाको कारणले गर्दा संसार वा जगत्लाई वास्तविक ठान्दछ (राई, २०७४, पृ. ३९१)। यहाँ अविद्या, अज्ञान वा मायाद्वारा प्रभावित जगत् वास्तविक प्रतीत हुनु बन्धन हो भनिएको छ। यसरी अविद्याका कारण सांसारिक जन्म-मृत्युको चक्रमा पर्नुलाई बन्धनको मुख्य कारण मानिएको छ।

पूर्वीय दर्शनमा सर्वाधिक महत्त्व दिइएको र सबै दर्शनले स्वीकार गरेको विषय नै मोक्ष हो। साङ्ख्यका अनुसार त्रिविध दुःखबाट आत्यान्तिक निवृत्ति र मोक्ष प्राप्त हुन्छ (आचार्य, सन् २०१०, पृ. १६)। यहाँ तीनप्रकारका दुःखबाट छुटकारा पाउनु नै मोक्ष हो भनी मोक्षलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइएको छ। यम, नियमादि अङ्गको अनुष्ठानद्वारा चित्तवृत्तिनिरोध हुँदा पुरुष पूर्णचैतन्य रूपको लाभ प्राप्त गर्दछ र यसको लागि अभ्यास र वैराग्यको आवश्यकता पर्दछ (उपाध्याय, सन् १९४२/१९६६)। यहाँ अष्टाङ्गयोग नै मोक्षको साधन हो र यी साधनाद्वारा चित्तवृत्तिनिरोध गरी समाधिका तहमा पुग्नु नै बन्धनबाट मुक्त हुनु हो भनिएको छ। अज्ञानको आवरण हट्टा पूर्ण ज्ञानको आलोक उद्भासित हुन्छ र ब्रह्मको अनुभूतिद्वारा कृत्यकृत्य हुन्छ (उपाध्याय, सन् १९४२/१९६६, पृ.

३७९)। यहाँ अज्ञानको नाश हुँदा ब्रह्मसाक्षात्कार भई आनन्द प्राप्त गर्नु नै मोक्ष हो र यो नै आनन्दको स्वरूप भएको चिन्तन प्रस्तुत भएको छ। यसप्रकार अविद्याको कारण आत्मा वा ब्रह्म पृथक् भए पनि शरीर, मन र इन्द्रियसँग एकाकार हुनु बन्धन हो भने ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपको पहिचान हुनु मोक्ष हो र यो पृथक् छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत भएको छ।

‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण

प्रस्तुत ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा पूर्वीय दर्शनका विभिन्न मान्यतामध्ये बन्धन र मोक्षचिन्तन र त्यससम्बन्धी दृष्टिकोण केकसरी अभिव्यक्त भएको छ र त्यसले पारेको प्रभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ। सांसारिक प्रपञ्च, अविद्या, अज्ञान, माया, मोह, लोभ, अहङ्कार, यश, आराम, धन, सम्पत्ति आदि भौतिक तत्त्व बन्धन हो भने यी सांसारिक प्रपञ्च वा मायाजालबाट छुट्कारा पाई ब्रह्म, आत्मा र परमात्मामा समाहित हुनु मोक्ष हो भन्ने मान्यता प्रस्तुत भएको छ। पूर्वीय दर्शनमा यसलाई निर्वाण, कैवल्य, मुक्ति, समाधि, मोक्ष आदि पनि भनिएको छ। त्रिविध तापको निवृत्ति, अष्टाङ्गयोगद्वारा समाधिका तहमा पुग्नु, बाह्य विषयवासनाबाट मुक्त हुनु, पदार्थको ज्ञान हुनु, जन्म-मरणको चक्रमा नफस्नु र तीनप्रकारका मुक्ति प्राप्त गर्नुलाई पूर्वीय वैदिक दर्शनमा मोक्ष मानिएको छ। मानिस दुःखबाट सदैव निवृत्त हुन चाहन्छ तर यो संसार दुःखमय छ। अज्ञान वा अविवेक नै दुःखको कारण हो बाह्यजगत् हेर्दा वास्तविकजस्तो प्रतीत भए पनि यी सबै भ्रम हो त्यसैले वस्तुयथार्थको ज्ञान नहुँदासम्म मानिस दुःखमा परिरहन्छ र दुःखमा पर्नु नै बन्धन हो भने दुःखको महासागरबाट छुट्कारा पाउनु मुक्ति वा मोक्ष हो भन्ने कोणबाट एकाकार गर्दै तिनको स्वरूपको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ।

सांसारिकता

‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा सांसारिकता नै बन्धन हो, यो संसार दुःखमय छ र दुःखको कारण कारण अज्ञान हो भन्ने बन्धनसम्बन्धी विश्लेषण यहाँ गरिएको छ। संसारको यथार्थस्वरूपको ज्ञान नहुनु नै दुःख वा बन्धन हो भन्ने दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ। जरा-जन्म, राग-द्वेष, बाधा-अङ्घन नै दुःखको कारण हुन जसद्वारा संसार प्रवृत्तिमार्गीतिर अग्रसर भएको छ भन्ने कुरा बताइएको छ। तीन प्रकारका दुःख नै सांसारिक बन्धन हो र यसबाट छुट्कारा पाउन कठिन छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ। यसको पुष्टि तलको कवितांशबाट गरिएको छ :

...भन् किन तिमी अजारबजार गरी

रोएकी धत्,

मुट्टु कति घाइते भयो होला !

देखिदैनौ वायुका सूक्ष्म तरङ्ग

तिम्रो विलापको आघातले टुट्दै चकनाचुर हुँदै छन्...(पृ. ७७)

प्रस्तुत कवितांशमा बन्धनसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा मनस्ताप नै बन्धन वा दुःखको कारण कारण हो भन्ने कुरा देखाइएको छ। यहाँ कविले आफ्नी प्रियालाई सम्बोधन गर्दै अज्ञान वा मिथ्याज्ञान बन्धन भएको उल्लेख गर्दै आफ्नो मृत्युको परिकल्पना गरेर मृत्युपश्चात् मोक्ष प्राप्त गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। जीवन भौतिक बन्धन भएकाले तिमी ठुलो डाँको गरी विलौना वा विलाप नगर भन्ने विचार यहाँ प्रकट भएको छ। उद्धृतांशमा मुटुमा घाउ लागेको होला भन्दै तिम्रो विलापले टुट्दै चकनाचुर भएर म बन्धनमा परिरहनेछु भन्ने भाव प्रकट गरेका छन्। यस अंशमा तिम्रा पीडा, व्यथा स्वयम् बन्धनका कारण भएकाले व्यर्थको शोक नगर चुप लाग भन्दै आफू भौतिक बन्धनबाट वा पाञ्चभौतिक शरीरबाट मुक्त भएको चिन्तन प्रस्तुत भएको छ। यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलको कवितांशले गरेको छ :

...तिम्रो वरिपरि अरू पनि मेरा

बान्धव ईष्टमित्र छन्

ओहो, त्यो किन त्यसरी रोएको

ममा त्यसको त्याग ममता रहेछ मलाई थाहै थिएन,... (पृ. ७८)

प्रस्तुत कवितांशमा बन्धनसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा ममता नै बन्धन हो भन्ने कुरा देखाइएको छ । कवितांशमा जन्म-मरणको चक्रमा पर्नु नै बन्धन भएको बताउँदै आफ्नो पाञ्चभौतिक शरीर तत्तत् तत्त्वमा विलिन भएकाले यो नश्वर भौतिक शरीरको अन्त्य हो, त्यसैले रुनु, कराउनु व्यर्थ छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । यहाँ कविले आफ्नी प्रियालाई सम्झाउँदै तिमा वरिपरि रुने पनि आफ्ना ईष्टमित्र भएको हुँदा अविद्या वा अज्ञानका कारण यो क्षणिक र नश्वर भौतिक शरीरको अन्त्यमा आत्मालाई मृत शरीर सम्झनाले रुनु नै दुःख वा बन्धनमा पर्नु हो भन्ने आध्यात्मिक दुःखसम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ । उद्धृतांशमा त्यसरी विलौना गरेर नरोइदिन आफ्नी प्रियालाई आग्रह गर्दै आफूमा माया, मोह, ममताको जालो अझै बाँकी भएकाले दुःखको सागरबाट छुटकारा नपाई दुःख पाइरहेको चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलको कवितांशले गरेको छ :

...माया ममताले मुटु निचोर्थे, कलेजो काट्थे
नसानसामा जेलिएर गाँठो पर्थे
हाड आपस्तमा पिधैंदै कट्कटाउँथे
अझै म मेरो हो भन्थे
उर्ली उर्ली रगत रुन्थ्यो... (पृ. ७९)

प्रस्तुत कवितांशमा आध्यात्मिक दुःख नै बन्धन हो भन्ने मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा यो मानिसका आफ्नै मानसिक र शारीरिक कारणबाट उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । यस अंशमा माया, ममता, लोभ, मोह, अहङ्कार नै बन्धन भएकाले यी ममताका ग्रन्थीले आफूलाई भौतिक बन्धनमा पारिरहेको, अनेक बन्धनले कपाल दुःखको घाँटी मस्केको, छाती कसिएको, मुटु निचोरेको र कलेजो काटिएकाले सांसारिक बन्धनमा परिरहेको कविका विचार व्यक्त भएका छन् । उद्धृतांशमा भौतिक बन्धनको जालो माकुरोका जालोभै हुनेहुनाले नसानसामा जेलिएर गाँठो परेको, भौतिक शरीर बाँधिँएको कविभित्रको बन्धनसम्बन्धी धारणा अभिव्यक्त भएको छ । आफू अविद्या वा अज्ञानका कारण सांसारिकतामा अल्भिएकाले बन्धनबाट मोक्ष प्राप्त गर्न नसकेर हाडहरू आपसमा पिँधिएर कट्कटाएकाले दुःखबाट छुटकारा पाउन नसकेको कुरा यहाँ अँल्याइएको छ । कविले कवितांशमा भौतिकताको मोहले आफूले अझै पनि यो मेरो, मेरालागि हो भनेर मेरो मेरो भन्दै सांसारिक मोह वा भौतिक वस्तुप्रतिको आकर्षणमा डुबुल्की मारेकाले तृष्णाको रगत उम्लीउम्ली रोइरहेको बन्धनसम्बन्धी कुरालाई स्पष्ट सङ्केत गरिएको छ । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलको कवितांशले गरेको छ :

...तर स्वतः यो निष्काम काममा किन बाँकी छ जान्दिनः
म टम्म आकाशभरी भएर सुत्नेछु प्रिया,
तिमी आफ्नो मायालाई त्यति नै
सम्म विशाल बनाऊ... (पृ.७९)

प्रस्तुत कवितांशमा बन्धनसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा भौतिक वस्तुप्रतिको आकर्षण नै बन्धन हो भन्ने कुरा देखाइएको छ । यस अंशमा भौतिक सुखसुविधा, यश, आराम नै बन्धन हो भन्ने कुरा बताइएको छ । उद्धृतांशमा कविले भौतिकता नै बन्धन भएकाले यसबाट छुटकारा पाउन चाहेको उल्लेख गर्दै आफ्नी प्रियालाई भौतिकताप्रति आकर्षण नराख्न आग्रह गरेका छन् । यस उद्धरणमा कविले स्वतःनिष्काम कामना किन बाँकी छ आफूलाई ज्ञान नभएको हुँदा बन्धनमा परिरहेको विचार प्रकट गरेका छन् । यहाँ प्रियालाई सम्बोधन गर्दै आफू दुःखबाट छुटकारा चाहेकाले निदाउन दिन आग्रह गरेका छन् र प्रियालाई आफ्नो हृदय वा चेतनाको द्वार खोलेर आफ्नो मायालाई विशाल र फराकिलो बनाएर सोचन र सांसारिकताबाट मुक्त हुन आह्वान गरेका छन् ।

प्रस्तुत 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन' कवितामा भौतिकता नै बन्धन हो भन्ने बन्धनसम्बन्धी दार्शनिक दृष्टिकोण निरूपण पाइन्छ । अविद्या नै बन्धनको कारण हो भने विवेक वा ज्ञान नै मोक्ष हो भन्ने मान्यता प्रकटित देखिन्छ । यहाँ संसार क्षणिक र नश्वर छ, यसलाई नबुझेर व्यर्थमा शोक गर्नु बन्धन हो भने त्यसबाट छुटकारा पाउनु मोक्ष हो भन्ने मान्यता प्रकटित छ । काम, क्रोध, लोभ, माया, मोह, ममता नै बन्धन हुन् भन्ने चिन्तन विश्लेषणीय देखिन्छ ।

मुक्ति वा मोक्षसम्बन्धी दर्शनको अभिव्यक्ति

यो संसार दुःखमय छ भन्ने विचार प्रायः सबै दर्शनले स्वीकार गरेको विषय हो । दुःखको महासागरबाट छुटकारा पाउनु नै मुक्ति वा मोक्ष हो । संसारका नानाप्रकारका वासनाबाट छुटकारा पाउने एकमात्र माध्यम मुक्ति हो । दुःखको निवारण नै मुक्ति हो । अविद्या वा अज्ञानका कारण आत्मालाई 'म' सम्भेर मानिसले दुःख र सुखका अनुभूति शरीरका लागि भएको ठान्दछ तर ज्ञान वा विवेक प्राप्त हुनासाथ साधक मुक्त हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ अभिव्यक्त गरिएको छ । यहाँ अज्ञान नाश भई ब्रह्मज्ञान वा साधनाद्वारा विविध प्रकारका दुःखबाट अलग हुनु नै मोक्ष हो । ज्ञान र विवेकबाट नै लौकिक संसारबाट मुक्ति वा मोक्षप्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विचार यहाँ व्यक्त भएको छ । यसको पुष्टि तलको कवितांशबाट व्यक्त भएको छ :

...म त कण कण देख्न सकछु

छिया छियामा घुस्न सकछु

चुप लाग प्रिया

रुवाइलाई बौद्धशून्यमा बिसाऊ ।... (पृ. ७६)

प्रस्तुत कवितांशमा मोक्षसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा आफूले आत्मसाक्षात्कार गरिसकेको विचार व्यक्त भएको छ । उद्धृतांशमा आफूले आत्माको पहिचान गरिसकेको र आफ्ना आँखामा पट्टि खुलिसकेकाले भौतिक बन्धनबाट मुक्ति पाएको विचार प्रकट भएको छ । यहाँ जीवन बन्धन हो भने मृत्यु जीवनबाट छुटकारा वा मुक्ति भएको बताउँदै वायुका सूक्ष्म तरङ्गभन्ने कवि आफू कणकणमा देख्न सक्ने र छियाछियामा घुस्नसक्ने विचार अभिव्यक्त भएको छ । यस अंशमा अविद्याको पर्दा हटिसकेकाले आफूलाई ज्ञान प्राप्त भएको हुँदा कुनै पनि प्रहारले आफूलाई फरक नपार्ने, अमर आत्मालाई प्रभाव नपार्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलका कवितांशले गरेको छ :

...अब मलाई सन्चो भयो

कुनै शूलले पनि घोच्दैन,

मेरो शत्रुले तीखो त्रिशूल लिएर

घोच्च आयो भने पनि

त्यो वृथा मेरो बीचमा धुवाँभै बात्तिनेछ, ... (पृ. ७६-७७)

प्रस्तुत कवितांशमा मुक्ति वा मोक्षसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ । यस अंशमा कवि आफू आकाशजस्तै कोमल र पारदर्शक भएकाले आफूलाई निको भएको, मोक्ष प्राप्त गरेको विचार व्यक्त भएको छ । उद्धृतांशमा सांसारिकताबाट आफूले छुटकारा पाएकाले कुनै शूलले नघोच्ने बताउँदै प्रियाका आँखाका आँसु पुछिदिने भाव प्रस्तुत भएको छ । यस उद्धरणमा आफ्नो मृत्यु नभई मोक्ष प्राप्त गरेको हुँदा आफूलाई आकाशमात्र देखेको बताउँदै आफू मरेको नभई सांसारिक वा भौतिक बन्धनबाट मुक्ति वा मोक्ष प्राप्त भएकाले आफ्ना शत्रुले तीखो त्रिशूलले घोच्च आए पनि फरक नपर्ने विचार अभिव्यक्त भएको छ । कविले आफ्नो मृत्यु भएकाले कतै पनि नदुख्ने, नघोच्ने तर उदाङ्ग र निर्वाङ्ग भएको बताउँदै भौतिक शरीरको अन्त्य भएको तर आत्मा जीवित भएको अनुभूतिलाई यहाँ सङ्केत गरेका छन् । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलका कवितांशले गरेको छ :

...केही विशेष घटना भयो होला पनि

परिवर्तनको अनुभूति हुन्छ,

अग्नि परीक्षामा उत्तीर्ण भएको फभल्को लाग्छ

हो अब मलाई कतै पनि दुख्दैन

मेरो मन पनि देख्दैन

सबै उदाङ्गा निर्वाङ्ग छ ।... (पृ. ७७)

प्रस्तुत कवितांशमा मुक्ति वा मोक्षचिन्तन प्रस्तुत भएको छ । यहाँ केही विशेष परिस्थितिका कारण परिवर्तनको अनुभूति भए पनि आफू अग्निपरीक्षामा उत्तीर्ण भएको बताउँदै यो नै मुक्ति वा मोक्ष भएको धारणा व्यक्त भएको छ । यस अंशमा कवि आफ्नो मृत्यु वा मुक्ति भएकाले कुनै पनि कुराले नदुख्ने बताउँदै आफू उदाङ्ग र निर्वाङ्ग भएको भाव व्यक्त भएको छ । उद्धृतांशमा भौतिक जगत्बाट आफू आध्यात्मिक जगत्मा विलीन भएको

हुँदा आफूले जन्म र मरणको जालबाट मुक्त भइसकेको विचार अभिव्यक्त भएको छ । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलका कवितांशले गरेको छ :

...मेरा इन्द्रिय जेजेमा पर्छन्
त्यहीँत्यहीँ तल्लय हुन्छन्
म पात देखनासाथै पात हुन्छु
त्यसको सुस्केरामा डुब्छु ।... (पृ. ७७)

प्रस्तुत कवितांशमा रहस्यवादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ र यसक्रममा पञ्चमहाभूतबाट बनेको शरीर तल्लीन हुन्छ भन्ने भौतिक दृष्टिकोणका साथै आत्मा त्यसबाट मुक्त भएर व्यापक स्थान ग्रहण गर्छ भन्ने अध्यात्मवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । यस अंशमा मृत्युपश्चात् पञ्चमहाभूतबाट बनेको आफ्नो शरीर तत्तत् तत्त्वमा विलीन हुनेहुँदा जन्म-मरणको चक्रबाट माथि उठेर सोच्नुपर्ने दार्शनिक अनुभूति व्यक्त भएको छ । यस उद्धरणमा जन्म जीवनको प्रारम्भबिन्दु हो भन्ने अवसान जीवनको विश्रान्ति भएकाले मृत्युपछि आफन्तजनमा पर्ने दुःखदायी वेदना नै भौतिक दुःख वा बन्धन हो तसर्थ मृत्युपछि सांसारिक दुःख वा बन्धनबाट पीडामुक्त भई शान्ति वा मुक्ति प्राप्त हो भन्ने मोक्षचिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । मृत्युपश्चात् व्यापकस्वरूप ग्रहण गर्ने भएकाले समय र परिस्थितिअनुरूप कवि आफू हरेक वस्तुमा समाहित हुनसक्ने विचारलाई यहाँ स्पष्ट सङ्केत गरिएको छ । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलको कवितांशले गरेको छ :

...एक विन्दु पानीको बेग्लै अस्तित्व थियो
सरोवरमा सरोवरी हुनासाथ
त्यो सरोवरी भयो
म आकाश भएँ... (७८)

प्रस्तुत कवितांशमा मोक्षसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा पाञ्चभौतिकी शरीर तत्तत् तत्त्वमा विलीन भएको कुरा देखाइएको छ । उद्धृतांशमा कवि आफ्नो पाञ्चभौतिकी शरीर तत्तत् तत्त्वमा विलीन भएको र आफ्नो मृत्यु भएको नभई तद्ग्रिएको र निको भएको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यस अंशमा एक थोपा पानी अलग हुँदा कुनै अस्तित्व र प्रभाव कहिले कतै हुँदैन भन्दै अज्ञानको पर्दा हटेर जब ज्ञान प्राप्त हुन्छ त्यस अवस्थामा चैतन्य खुल्दछ भन्ने धारणा प्रकट भएको छ । यस उद्धरणमा कालो हट्टै गएपछि आकाश नीलो र सौन्दर्यले पूर्ण देखिन्छ अर्थात् ब्रह्म वा आत्मसाक्षात्कार हुन्छ भन्ने उल्लेख गर्दै कविले आफ्नो मृत्यु नभई भौतिक शरीरको अन्त्य र आत्माको अमरतामा जोड दिएका छन् । आत्मालाई जान्नु नै मृत्यु वा मोक्ष हो र यस स्थितिमा आफूलाई सञ्चो भएको चिन्तनलाई यहाँ स्पष्ट सङ्केत गरिएको छ । यसैगरी यस कुराको पुष्टि तलको कवितांशले गरेको छ :

...वेदनात्मक कवितालङ्कार फाली
कवितात्मक अध्याय बन ।
हेर मलाई सब दुखन हरायो, निको भयो,
असङ्ख्य भारले कपाल टन्केको थियो
घाँटी मस्केको थियो
हातरबुद्धा बाँधिएका थिए
छाती कसिनाले सास फेर्न पनि बाधा हुन्थ्यो... (पृ.७८-७९)

प्रस्तुत कवितांशमा मोक्षसम्बन्धी मान्यता ल्याइएको छ र यसक्रममा भौतिक शरीरबाट मुक्त हुनु नै मोक्ष हो भन्ने कुरा देखाइएको छ । उद्धृतांशमा भौतिक शरीर वा संसार नै बन्धन वा जालो भएकाले नसानसा जेलिएको, गाँठो परेको र उर्लीउर्ली रगत उम्लिरहन्थ्यो भन्दै यो सबै सांसारिकता वा बन्धन भएको कुरा औँल्याइएको छ । यस अंशमा जीवनका यी जटिलतापछिको विश्राम नै वास्तविक विश्राम वा मुक्ति भएको कविका दार्शनिक दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएका छन् । भौतिक सुखसुविधा क्षणिक भएकाले भौतिक आँसुमा विश्वास गर्नु मूर्खता हो भन्दै जीवन क्षणिक भएकाले जन्म-मरणको जन्जालबाट माथि उठेको दार्शनिक विचारलाई कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । यस उद्धरणमा अब सबै बन्धनबाट वा दुःखबाट छुटकारा पाएकाले आफूलाई जीवित महसुस भएको कुरा प्रियालाई

सम्भाउँदै आफ्नो मायालाई विशाल बनाउन र आफूलाई निदाउन दिन आग्रह गर्दै अब लालसा सकिएकाले मोक्ष प्राप्त भएको चिन्तनलाई स्पष्ट सङ्केत गरिएको छ ।

‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा यो भौतिक जगत् बन्धन हो । यहाँ सांसारिकता, माया, मोह, लोभ, काम, क्रोध, यश, आराम, भौतिक सम्पत्तिप्रतिको आकर्षण नै बन्धन हो । अज्ञान वा अविद्या नै बन्धनको मूलकारण हो भने ज्ञानद्वारा अविद्याको नाश भई मुक्ति वा मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोह, भौतिकताप्रतिको विकर्षण, सांसाकिताबाट टाढा रहनु मुक्ति वा मोक्ष प्राप्त गर्नु हो । मान्छेले आफैँभित्रको आत्मालाई नचिनेर भौतिक देहको अन्त्यमा शोक गर्नु व्यर्थ छ । आत्मा वा ब्रह्म नित्य छ भने पाञ्चभौतिकी शरीर क्षणिक र नाशवान् छ । जन्म बन्धन हो भने मृत्यु भौतिकता भन्दा परको कुरा हो भन्ने विषयको निरूपण ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा पाइन्छ ।

निष्कर्ष

पूर्वीय दर्शन भन्नाले आर्यावर्त क्षेत्रमा विकसित दर्शन हो र यसले पूर्वीय वैदिक षड्दर्शनलाई समेत बुझाउँछ । यो खासगरी वेदमा आधारित दर्शन हो र यसले मानिसलाई जिज्ञासु बनाउँछ । पूर्वीय वैदिक षड्दर्शनमा साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा र वेदान्तदर्शन पर्दछन् । जगत्चिन्तन, सृष्टिसम्बन्धी मान्यता, सृष्टिको कार्यकारण सम्बन्ध, आत्मा, ब्रह्म, ईश्वर, कर्म, भाग्य, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, जीव, जीवात्मा, परमात्मा आदि विषय पूर्वीय वैदिक षड्दर्शनका प्रतिपाद्य विषय हुन् । पूर्वीय वैदिक मान्यताअनुसार ब्रह्म नै जगत्को केन्द्र हो भने जगत् शरीर हो । यो नाशवान् र क्षणिक छ त्यसैले मिथ्या छ र यसअन्तर्गत सांसारिकता वा भौतिक जगत् बन्धन हो र आत्मा वा ब्रह्मको साक्षात्कार हुनु मोक्ष हो भन्ने बन्धन र मोक्षचिन्तन आदि विषयको निरूपण पाइन्छ । प्रस्तुत आलेखमा बालकृष्ण समको ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा बन्धन र मोक्षचिन्तन गरिएको छ । यसक्रममा ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितालाई पाठका रूपमा उपयोग गरिएको छ । कविताको विश्लेषणका लागि बन्धन र मोक्षचिन्तनसम्बन्धी पौरस्त्य दर्शनलाई सैद्धान्तिक आधारमा उपयोग गरिएको छ । यहाँ यिनै मान्यताका आधारमा समको ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा बन्धन र मोक्षजस्ता अभिव्यञ्जित विषयको राम्रो निरूपण पाइन्छ । यिनै दृष्टिकोणलाई कविताका कवितांशले पुष्टि गर्दछ । पूर्वीय दर्शनअनुसार भौतिक जगत् नै बन्धन हो, सांसारिकता, यश, आराम, काम, क्रोध, लोभ, मोह, माया, ईच्छा, आकाङ्क्षा नै दुःख वा बन्धन हो भने यीबाट छुटकारा पाउनु मुक्ति वा मोक्ष हो भन्ने बन्धन र मोक्षचिन्तनलाई प्राय सबै दर्शनले स्वीकार गरेको विषय समको ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितामा अभिव्यञ्जित देखिन्छन् । बन्धन र मोक्षसम्बन्धी अभिव्यञ्जित विषयलाई कविताभित्रका कवितांशले पुष्टि गर्दछ । यसरी पूर्वीय दर्शनको प्रयोगका दृष्टिले समको ‘मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन’ कवितालाई बढी वैचारिक र विशिष्ट तुल्याएको छ । दर्शनलाई जीवनजगत् र कविका वैचारिक वैयक्तिक अनुभूतिसँग जोडेर प्रस्तुत गर्नु उनको विशेषता नै हो । समग्रमा भन्नुपर्दा पूर्वीय दर्शनका विविध मान्यतामध्ये बन्धन र मोक्षचिन्तन एउटा प्रवृत्ति हो । यसमा भौतिक शरीर वा जगत् नै बन्धन हो भने अविद्याको नाश भई आत्मा वा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु मुक्ति वा मोक्ष हो भन्ने मान्यता प्रष्टै देखिन्छ । यसै बन्धन र मोक्षचिन्तनसम्बन्धी मान्यताबाट कविता प्रभावित छ भन्ने कुरा उपर्युक्त अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । यसक्रममा बन्धन र मोक्षचिन्तनमा आधारित रहेर कविता विश्लेषण गरिएको छ र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा अनुसन्धानका क्रममा प्रयोग गरिएका सामग्रीको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, ज्ञानु (२०७६/७७), ‘योगमाया उपन्यासमा ब्रह्म, जगत्, दुःख, बन्धन र मोक्ष’, *‘योगमाया’*

उपन्यासमा योगदर्शन र वेदान्तदर्शन, पृ. ५५-७४ ।

आचार्य, श्रीराम शर्मा, सम्पा (सन् २०१०), *साङ्ख्य एवं योगदर्शन*, मथुरा : युगनिर्माण ट्रस्ट ।

उपाध्याय, बलदेव (सन् १९४२/१९६६), *भारतीय दर्शन*, काशी : शारदा मन्दिर ।

गिरी, रामानन्द (२०५५), *जनक दर्शन*, भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७८), “वैदिक षड्दर्शनका प्रमुख मान्यता”, *नेपाल अध्ययन जर्नल* : काठमाडौँ :

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
चालिसे, नारायणप्रसाद (२०७५), *कृति विश्लेषणका पौरस्त्य दार्शनिक मानदण्डहरू*, काठमाडौं : नेपाल
प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
पौडेल, कृष्णविलास (२०७६), *आधुनिक नेपाली कविता-काव्य*, काठमाडौं : कालिञ्चोक पुस्तक प्रकाशन ।
भट्टराई, पद्मप्रसाद (२०७४), *पौरस्त्य दर्शन : एक चिनारी*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
राई, भक्त (२०७४), *पूर्वीय दर्शन*, काठमाडौं : नेपाल प्राज्ञिक अनुसन्धान केन्द्र ।
सिन्हा, हेरेन्द्रप्रसाद (सन् १९६३/२०१८), *भारतीय दर्शन*, नयाँ दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।